

Зерттеудің мақсаты және міндеттері. Зерттеудің мақсаты – Бакыт Байжановты халық жадында мәңгіге қалдыру, тарихи әділеттілікті орнату. 1942 жылы желтоқсан айында Бакыт Байжанов бастаған топ 30 немістің көзін жойып, қолдарындағы қарумен Қызыл армия жағына шықты. Топтың ұйымдастырушысы фашистер тарапынан тұтқындалып, азаптауға шыдап, отандастарының ешқайсысын ұстап бермей, атылды. Байжановтың ерлігін растайтын бірқатар деректі материалдар мен айғақтар болса да оның батырлығы осы күнге дейін белгісіз болып қала береді. Сондықтан да, Бакыт Байжанов ерлігін лайықты бағалау Отандық тарих ғылымы үшін өзекті мәселе.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижесінде Бакыт Байжанов ерлігі халық жадында мәңгілік қалуы тиіс деген қорытынды жамсалынды. «Түркістан легионында» Отан алдында адал болып, фашистерге қарсы күрескен ерлер тарих бетінде қалуы тиіс.

Қорытынды. «Түркістан легионында» болып, кеңестік партизандармен байланыс жасап, легионерлер арасында жасырын топ ұйымдастырған қаһарман Бакыт Байжановты халық жадында мәңгілік қалдыру, оның батырлығын жас ұрпаққа насихаттау қажет.

Кілт сөздер. Тарихи жады, Бакыт Байжанов, Нургалиев-Уралов Джусуп, Мұса Жәлел, екінші дүниежүзілік соғыс, «Түркістан легионы», арнайы қызметтер тарихы және т.б.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» (жеке тіркеу нөмірі: ІРН: BR24993057).

МРНТИ 03.00.20

ГЕРОИЗМ БАКЫТА БАЙЖАНОВА ДОЛЖЕН НАВСЕГДА ОСТАТЬСЯ В ПАМЯТИ НАРОДА

**Куралай Куандыковна Сарсембина¹,
Максот Хабибуллович Сергалиев²**

¹филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Астане (пр. Кабанбай батыра, 11/5, 010017, Астана, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, директор, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>, e-mail: kuralai_sk@mail.ru

²Кандидат юридических наук. Астана, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-2580-3091>, e-mail: sergaliev68@gmail.com

Аннотация. Введение. Одним из направлений исследований по теме Второй мировой войны является изучение судеб тех, кто, оказавшись в «Туркестанском легионе», устанавливал связь с советскими партизанами, создавал подпольные группы среди легионеров и боролся за переход на сторону Красной Армии.

В годы «оттепели» народ СССР впервые получил больше возможностей узнать о трагедии войны. Особенно это касается необоснованных репрессий в отношении бывших советских военнопленных, которые были вынуждены служить в «Туркестанском легионе», чтобы выжить. Несмотря на то, что многие из них попали под амнистию по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 года, полная реабилитация так и не состоялась. Понимая половинчатый характер принятых мер, министр обороны СССР маршал Г. Жуков в мае 1956 года направил в Кремль предложения об устранении несправедливости в отношении бойцов Красной Армии, попавших в нацистский плен.

Актуальность. На основании материалов Специального государственного архива КНБ Казахстана необходимо увековечить в народной памяти имя героя Бакыта Байжанова, который, находясь в «Туркестанском легионе», установил связь с советскими партизанами и организовал подпольную группу среди легионеров. Это важно для патриотического воспитания подрастающего поколения на примере подвига предков. Также имеются сведения о неоднократных переходах бойцов «Туркестанского легиона» на сторону Красной Армии. Все эти события происходили в условиях реальной угрозы жизни, на грани жизни и смерти, в боевой обстановке. Переход легионеров на сторону Красной Армии, как правило, происходил организованно и включал десятки, а порой и сотни солдат. Лидеров, организовывавших переход, фашисты расстреливали.

Цель и задачи исследования. Целью настоящего исследования является увековечивание имени Бакыта Байжанова в народной памяти и восстановление исторической справедливости. В декабре 1942 года группа под руководством Байжанова уничтожила 30 немецких солдат и с оружием в руках перешла на сторону Красной Армии. Организатор группы был схвачен фашистами, подвергнут пыткам, но не выдал ни одного соратника, и был расстрелян. Несмотря на наличие документальных свидетельств и доказательств подвига Байжанова, его героизм до сих пор остается малоизвестным. Поэтому достойная оценка его поступка – актуальный вопрос отечественной исторической науки.

Результаты. В результате исследования сделан вывод о необходимости увековечения подвига Бакыта Байжанова в памяти народа. Герои, которые, находясь в «Туркестанском легионе», сохранили верность Родине и боролись с фашизмом, должны занять своё место в истории.

Заключение. Герой, находившийся в «Туркестанском легионе», установивший связь с советскими партизанами и организовавший подпольную группу среди легионеров – Бакыт Байжанов – должен быть навечно вписан в народную память. Его подвиг необходимо донести до молодого поколения как пример истинного патриотизма.

Ключевые слова: историческая память, Бакыт Байжанов, Нургалиев-Уралов Джусуп, Муса Джалиль, Вторая мировая война, «Туркестанский легион», история спецслужб и др.

Благодарность. статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Фундаментальное исследование основных

базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» (регистрационный номер: ИРН: BR24993057).

IRSTI 03.00.20

THE HEROISM OF BAKYT BAIZHANOV MUST BE ETERNALLY PRESERVED IN NATIONAL MEMORY

Kuralay K. Sarsembina¹, Maksot M. Sergaliev²

¹Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana (11/5, Kabanbay Batyr Ave., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>. e-mail: kuralai_sk@mail.ru

²Candidate of Law Sciences. Astana, Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0001-2580-3091>, e-mail: sergaliev68@gmail.com

Abstract. Introduction. One of the important areas of research on World War II is the fate of those who, having found themselves in the “Turkestan Legion”, established contact with Soviet partisans, organized underground resistance groups among legionnaires, and fought to defect to the Red Army.

During the Khrushchev Thaw, the people of the USSR had the opportunity to learn more about the true horrors of the war. In particular, it became known that former Soviet prisoners of war, who were forced to serve in the “Turkestan Legion” for survival, were subjected to unjust repression. Although many of them were granted amnesty under the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on September 17, 1955, they were not rehabilitated. Aware of the incomplete nature of these measures, Soviet Minister of Defense Marshal G. Zhukov, in May 1956, submitted proposals to the Kremlin to rectify the injustice faced by Red Army soldiers who had been captured by the Nazis. **Relevance.** Based on materials from the Special State Archive of the National Security Committee of Kazakhstan, it is essential to preserve the memory of the hero Bakyt Baizhanov, who, while in the “Turkestan Legion”, established contact with Soviet partisans and organized an underground resistance group. His story should serve as a model of patriotism for future generations. There is also evidence that soldiers from the “Turkestan Legion” repeatedly defected to the Red Army. These events occurred in extreme conditions — between life and death, during active warfare.

The defections of legionnaires to the Red Army were often carried out in an organized manner and involved dozens or even hundreds of fighters. Those who organized such defections were executed by the Nazis. **Objective and Tasks of the Study.** The objective of this research is to immortalize the memory of Bakyt Baizhanov and to restore historical justice. In December 1942, a group led by Baizhanov eliminated 30 German soldiers and, with weapons in hand, joined the Red Army. He was captured by the Nazis, endured brutal torture, never betrayed his compatriots, and

was executed. Despite existing documentary evidence and testimonies confirming his bravery, his heroic deeds remain largely unknown. Thus, a proper acknowledgment of his heroism is a relevant issue for national historical science. **Results.** As a result of the research, it was concluded that Bakyt Baizhanov's heroism must be eternally preserved in the memory of the people. The names of those who remained loyal to their homeland and fought against fascism while in the "Turkestan Legion" must be recorded in history. **Conclusion.** Bakyt Baizhanov – the hero who, while in the "Turkestan Legion", established ties with Soviet partisans and organized an underground group – must be remembered forever. His courage should be promoted among the younger generation as an example of true patriotism.

Keywords: historical memory, Bakyt Baizhanov, Nurgaliyev-Uralov Jusup, Musa Jalil, World War II, Turkestan Legion, history of special services, and others.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the process of their full rehabilitation» (Registration number: IPH: BR24993057).

Кіріспе. 61 мемлекет (1 миллиард 700 миллион халқы бар) қатысқан екінші дүниежүзілік соғыс 6 жылға созылды. II дүниежүзілік соғысқа қатысқан адамдар саны сол кезеңде планетада өмір сүрген адамдардың жалпы санының шамамен 80 процентін құрады. Еңбекке қабілетті 120 миллионға жуық адам соғысқа тартылды.

Екінші дүние жүзілік соғыс тақырыбы жылдар өткен сайын өзектілін жоймайды. 1939-1945 жж. соғыс туралы жүздеген мың ғылыми мақалалар, көптеген кітаптар, БАҚ беттерінде публицистикалық мақалалар да жазылды. Дегенмен де, зерттелінетін мәселелер жеткілікті. Әсіресе, ерлігі еленбей қалған тұлғалар түгелденіп, тарих жүзінде қалулары тиіс.

ҰҚК арнаулы мемлекеттік архиві материалдарына сүйене отырып, біз қазақ Бакит Байжановтың ерлігіне оқырмандардың назарын аударғымыз келеді (есімдердің транскрипциясы құжаттың түпнұсқасы бойынша көрсетіліп отыр - авторлар).

Бақыт Байжановтың ерлігі осыдан 60 жыл бұрын Жеңістің 20 жылдығында алғаш рет хабарланғанына қарамастан, өкінішке орай еленбей қалған еді. Сондықтан да, біздің қоғамға Б.Байжанов есімі тегіс танымал емес.

Материалдар мен зерттеу әдістері. 1965 жылы 25 шілдеде «Казахстанская правда» газеті КСРО Бас әскери прокурорының орынбасары, әділет генерал-майоры Б. А. Викторовтың «Архивтен іс» мақаласын жариялап, онда 1942 жылы 18 желтоқсанда Воронеж облысының Богучар ауданында Қызыл Армия жағына кеңестік әскери тұтқындар үлкен тобының ауысуы туралы деректер жазылды (103 адам, басқа мәліметтер бойынша-108). Олар негізінен «Түркістан легионында» немістерде қызмет еткен және майданға келгеннен кейін өз Отанына қарсы соғысудан бас тартқан қазақтар еді. Ал, Бакит Байжанов 100 ден

аса адамды ерлік іске жұмылдырды. Немістер Б. Байжановтың ісін сатқындық ретінде бағалап, азаптап жауап алып, ең соңында ешқандай мәлімет ала алмаған соң, 1942 жылы 9 қарашада Богучар қаласының түрмесінде атып тастады. (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 103).

Генерал Б.А. Викторов мақаласында №08727 қайта қаралған және кейін тоқтатылған қылмыстық істің материалдары болды. Осы іс бойынша 1943 жылы Қызыл Армияға ауысқан легионерлердің бір бөлігі, оның ішінде Қызыл армия жағына өткізген басшы Нургалиев-Уралов Джусуп сотталады.

ҰҚК арнаулы мемлекеттік архиві материалдарының ішінен жоғарыда аталған мақалада сипатталған фактілерді растайтын құжаттар табылды. Деректе:

«Документально подтверждено, что 18 декабря 1942 г. в районе г.Богучар Воронежской области, используя оружие против немецко-фашистских солдат и убив 30 немецких автоматчиков, возглавляемые Ураловым Д. 108 легионеров (в основном казахи) организованно перешли на сторону советских войск и сдали оружие». (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 103),-деп жазылған.

Жоғарыда келтірілген фактіден Б.Байжанов, Д.Уралов және басқа да легионерлер бастарын өлімге тіге жүріп, Қызыл Армия жағына өтуге дайындалғандығын көреміз.

Легионерлер 30 басқыншыны жойып, ұйымдасқан түрде майдан шебіне өтті.

Осы тұста фашистердің легионерлерге сенбегендігін, сондықтан да «Түркістан легионы» бөлімшелерінің командирлеріне (ротадан бастап және одан жоғары) немістер тағайындалғандығын да айтуымыз керек. Бұдан басқа да, осы бөлімшелердің қапталдары қашқындарға оқ жаудыру үшін неміс бөлімдерімен «жабдықталды». (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 530, Л. 7).

Д.Уралов тобы қолдарындағы қару – жарақтарымен кетіп қалады. Ал, кейін қарулары тапсырылады. «Түркістан легионының» әскери қызметшілерін («грузин», «армян» және т.б. сияқты) гитлершілдер кеңестік қарумен (мылтықтармен, автоматтармен, пулеметтермен және минометтермен) қаруландырған (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 530, Л. 134.). Осы жағдайды ескере отырып, Қызыл Армия жағына өткен легионерлер іс жүзінде фашистермен күресуге дайын бөлімше құрды. Олардың жартысынан көбі «Қызыл Армия формасын киіп, Кеңес Армиясының алға жылжып келе жатқан бөлімдеріне бірден қосылды (Қызыл Армияның Кеңестік болып ресми аталуы 1946 жылы

ақпанда болды. 1960 жылдың ортасында құрастырылған документте автор қателігінен анықтама дәл берілмеген) Кеңес Армиясына барлығы 64 адам қайтадан шақырылды, оның ішінде 7 адам жараланып, ордендер мен медальдармен марапатталды, 9 адам фашистік әскерлермен шайқаста қаза тапты» (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 103).

Қазақ КСР МҚК (КГБ) архив құжаттарында Қызыл Армия жағына өз еркімен өткен көптеген легионерлер «өз айғақтарында бастамашы және ұйымдастырушылардың бірі Бакит Байжановтың антифашистік ұйыммен байланысы бар екенін түсіндіргендігін» байқаймыз (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 105). Атап айтқанда, 1920 жылы туған Тубагавилов-Сисеналип Смагул (ол Манти деп те аталған) айтқан: «мен оның немістерге қарсы жұмыс істеп жатқанын, бейбіт тұрғындармен жасырын байланыста екенін бұрыннан білетінмін», -деп айтқан. Оның осы айтқандарын 1922 жылы туған Жазыкбеков Онгар растап, «1 рота взводының командирі Байжановсолдаттарды өз Отанына – Кеңес Одағына адал болуға шақырды. Бір кездері Байжановтың қолында кеңестік ұнпарақтар болған, оны сарбаздарға қатаң бақылауда оқуға мүмкіндік берді», -деген (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 108).

Сонымен қатар, легионерлерді Қызыл армия жағына өтуге үгіттегендердің бірі, 1938 жылы әскер қатарына шақырылып, соғыс басталғанда тәжірибелі жауынгер болған Нургалиев – Уралов Дусуп еді. Қызыл Армия шегінгенде ол тұтқынға алынып, өлместің қамын ойлап, амалсыздан коллаборационистік «Түркістан легионында» қызмет етуге мәжбүр болды. Алғашқы күндерден бастап ол Қызыл Армия қатарына қайта оралу мүмкіндігін іздеп, гитлершілерге барынша зиян келтіруді жоспарлаған. Оның пікірлес адамы Бакит Байжанов болды, екеуі де Қызыл Армия жағына өтуді қана жоспарлап қоймай, фашистерге орасан зор соққы беруді көздеген: «ол екеуміз мерекелерге бірнеше диверсиялық актілер ұйымдастыруға келістік – оқ-дәрі қоймасын жару және т.б. біз бұл әрекеттерді Қызыл Армия шабуылдаған сәтте жасауды ойластырдық. Шабуыл болмағандықтан, диверсияны кейінге қалдыруға тура келді. 9 қарашада Байжановты неміс жандармериясы тұтқындады» (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 105).

Одан кейінгі оқиғалар туралы тағы бір легионер, 1917 жылы туған Байдульдин Идрис Нашкинович: «Байжановты тұтқындағаннан кейін оны қолын байлап батальонға алып келді. Барлығын сапқа тұрғызып, Байжанов неміс армиясына қарсы жұмыс жүргізді деп мәлімдеді. Оған саптың алдынан өтіп, сыбайластарын көрсетуді талап етті. Бірақ, ол ешкімді көрсетпеді. Оны Богучар қаласына алып кетті. Тұтқындаудан бір күн бұрын неміс батальонының командирі тұрған үйдің иесі қамауға алынды. Тұрғындар бұл әйелдің бұрын Байжановпен және партизандармен байланыста болғанын, одан Байжанов туралы айтылған кейбір құжаттарды тапқанын айтты» (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 108), -деп жазған еді.

Осындай мазмұндағы деректерді 1916 жылы дүниеге келген Мурзакулов Атабит, Байгабулов Теренкул, Мухамеджанов Курулша, ОҚО тумасы 1918 жылғы Жанталиев Каныбек, Алматы облысының тумасы, 1910 жылы туған

Рахимов Алмабек, СҚО тумасы 1918 жылы туған Тлеубаев Дастан да берген. Осындай мәліметтерді басқа легионерлер де растаған (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 108).

Бақыт Байжановтың ерлігі, Дүсіп Ураловтың батырлығы, бастарын өлімге тігіп, Қызыл армия жағына өтуге белдерін бекем буған легионерлердің батылдығы еш күмән туғызбайды.

Қызыл Армия жағына алдын ала өтіп, «легионеры не будут воевать против своих и откроют свои позиции для облегчения обхода и разгрома фашистских войск на этом участке фронта», - деп хабарлаған ержүрек жауынгерлердің есімдері де белгілі. Олар - Нигмет Табишкин, Курумша Мухамеджанов, Мусабай Малыбаев пен Аскар Алиакбаров (СГА КНБ Ф. 9, Оп. 1, Д. 500, Л. 109).

Алайда, соғыс жылдарында сталиндік сот жүйесі аяусыз болды: 1943 жылдың 2 сәуірінде Д. Уралов пен бірнеше басқа легионерлер «Отанға опасыздық жасады» деген айыппен тұтқындалды. Ураловқа өлім жазасы қауіпі төнді, бірақ 1943 жылдың желтоқсанында КСРО ПХК (НКВД) жанындағы Ерекше Кеңес үкімді 10 жыл мерзіммен еңбекпен түзеу лагеріне қамау жазасымен ауыстырды. Д.Уралов ұзақ жылдар бойы өзіне жазықсыз таңылған «Отанға опасыздық жасаған» деген ауыр айыппен өмір сүруге мәжбүр болды.

Тек, 1965 жылдың 15 сәуірінде КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасының көшпелі сессиясы Д. Ураловқа қатысты қылмыстық істі қылмыс құрамы болмағандықтан тоқтатты (Викторов, 1990: 300).

КСРО Бас әскери прокуратурасының қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы арыздар мен хаттарды тергеу жөніндегі арнайы тобының басшысы, генерал Б.А. Викторов болмағанда Бақыт Байжановтың ерлігі елеусіз қалып, тек

қана кеңестік мемлекеттік қауіпсіздік органдарының құжаттарында сақталып қала беретін бе еді?! Генерал Б.А. Викторов Б.Байжановтың ерлігіне бағалап, 1965 жылы жоғарыда аталған мақаланы оның отбасы мен жақындарын табу мақсатында жазған-ды. Бізге белгілі мәліметтерге сүйенсек, сол кезде Бақыт Байжановтың туыстары мен таныстарын табу мүмкін болмаған.

Соғыстың ауыр шындығын жақсы білетін Б.А. Викторов, Б.Байжановтың ерлігін ұмыт қалдырғысы келмеді. Ол 1990 жылы шыққан «Без грифа «секретно». Записки военного прокурора» атты кітабында «Түркістан легионындағы» астыртын топтың ұйымдастырушысы туралы толығырақ баяндап берді.

Кітаптан үзінді келтірсек: «война застала Бакита Байжанова на службе в пограничных войсках на одной из застав западной границы. Но на войне пограничник Байжанов был всего несколько часов. Затем плен. Нет, он не сдался врагу, не смалодушничал. Его обезоружили и захватили. Захватили после того,

как Бакит Байжанов и его товарища сделали все возможное, чтобы сдержать натиск гитлеровцев. Но силы были неравны...» (БД «Жертвы политического террора в СССР»; сведения ДКНБ РК).

Кітап авторы Б.Байжановтың партизандармен байланыста болғандығын жазды: «связался с партизанами. От них он регулярно получал сводки Совинформбюро, советские листовки, а иногда даже газеты. Они являлись источником самой правдивой информации о том, что делается на фронтах, и Байжанов, оставаясь незамеченным, распространял их среди подчиненных» (Викторов, 1990: 298).

Жағдайды неғұрлым объективті әрі толық бағалау үшін 1950-1960 жылдардағы «Жылымық» жылдарының кейбір ерекшеліктерін еске түсіру қажет. Сол жылдары КСРО халқы алғаш рет соғыс қасіреті туралы көбірек білуге мүмкіндік алды. Соның ішінде, амалсыздан «Түркістан легионында» қызмет етуге мәжбүр болған бұрынғы кеңестік әскери тұтқындарға қатысты негізсіз қуғын-сүргін де белгілі болды. 1955 жылғы 17 қыркүйектегі КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен бұл санаттағы көптеген кеңес азаматтары амнистияға ілінгенімен, ақталмады. Қабылданған шаралардың жартыкеш сипатын түсінген КСРО Қорғаныс министрі, маршал Г. Жуков 1956 жылдың мамырында Кремльге фашистік тұтқында болған Қызыл Армия жауынгерлеріне жасалған әділетсіздікті жою жөнінде ұсыныстар жолдады. Онда: «...тұтқынға түскен кеңес жауынгерлері Отанға адалдықтарын сақтап қалды, ерлік пен табандылық танытып, фашистердің қорлығы мен тұтқында болған азапқа да шыдады. Соғыс жылдарында қабылданған Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің қаулылары мен Жоғарғы Бас қолбасшының бұйрықтарында тұтқыннан оралған немесе қоршаудан шыққан адамдарға қатысты мәселелер біржақты қаралып, оларға және олардың отбасыларына қарсы жаппай қуғын-сүргін шараларын қолдану бағыты үстем болды. Осыған байланысты тұтқынға түскен әскери қызметкерлерге қарсы соттан тыс қуғын-сүргін мен соттарда әскери тұтқындардың істерін қарау барысында заң бұзушылықтардың заңсыз тәжірибесі кеңінен таралды» – деп атап көрсетілді (Викторов, 1990: 336).

Сонымен қатар, Г.Жуков: «Тұтқыннан ерлікпен қашқан немесе тұтқында болған кезінде батылдық пен қайсарлық үлгісін көрсеткен әскери қызметкерлер ешқандай марапатқа ие болмады, бұл – елеулі қателік», - екендігін ерекше атап көрсеткенг. (Материалы к проекту постановления Президиума ЦК КПСС о положении бывших военнопленных, направленные Г.К. Жуковым членам комиссии ЦК КПСС, № 1039 от 11.05.1956г., Фонд Александра Яковлева).

КОКП ОК Г.Жуковтың ұсыныстарының көбін мақұлдап, сол жылдың маусымында тиісті қаулы қабылдады. Онда: «Ұлы Отан соғысы кезінде және соғыстан кейінгі кезеңде жау тұтқынында немесе қоршауда қалған Кеңес Армиясы мен Флотының әскери қызметкерлеріне қатысты кеңестік заңдылықтардың өрескел бұзылуына жол берілгені... Соғыстың алғашқы кезеңіндегі ауыр жағдайға байланысты көптеген кеңес жауынгерлері қоршауда қалып, қарсыластардың тұтқынына түсуге мәжбүр болды. Олардың көбі өмірін қатерге тігіп, тұтқыннан қашып, партизан отрядтарында жаумен шайқасты

немесе майдан шебін бұзып, өз әскерлеріне қосылды. Соған қарамастан, кеңестік заңдарды бұза отырып, бұрынғы әскери тұтқындарға жаппай саяси сенімсіздік көрсетіліп, негізсіз қуғын-сүргіндер жүргізілді, олардың құқықтары заңсыз шектелді» (Материалы к проекту постановления Президиума ЦК КПСС о положении бывших военнопленных, направленные Г.К. Жуковым членам комиссии ЦК КПСС, № 1039 от 11.05.1956 г., Фонд Александра Яковлева), - деп мойындалды.

Осы жарияланымның аясында Қаулының екі тармағы ерекше маңызға ие болды. 8-б тармақ бойынша, КСРО Қорғаныс министрлігіне тұтқыннан қашқан немесе жарақат алған, бірақ үкіметтік марапаттармен белгіленбеген бұрынғы әскери тұтқындарды марапаттауға ұсыну тапсырылды. (Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 1956).

Бұған дейін Г. Жуков «қылмыс жасамаған барлық бұрынғы әскери тұтқындарға «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медалін тапсыруды» ұсынған болатын (Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 1956). Осы тармаққа сәйкес, 1942 жылдың 18 желтоқсанында Богучар қаласы маңында Қызыл Армия жағына өткен легионерлердің көпшілігі марапатқа лайық деп танылды.

КОКП ОК Қаулысының 9 тармағы бойынша, КСРО Мәдениет министрлігіне Қорғаныс министрлігімен бірлесе отырып, «баспалардың, киностудиялардың, театрлар мен мәдени-ағарту мекемелерінің тақырыптық жоспарларына фашистік тұтқында ерлік көрсеткен кеңес жауынгерлері, олардың батыл қашулары мен партизан отрядтарында жаумен күресі туралы көркем шығармалар дайындауды енгізу» және «партиялық, кеңестік және әскери басылымдарда кеңес жауынгерлерінің фашистік тұтқындағы ерліктері туралы мақалалар, әңгімелер мен очерктер жариялау» тапсырылды (memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/560629.htm).

Осы қаулы аясында, бірқатар жазушылар, журналистер, режиссерлер мен актерлердің, сонымен қатар өздері де майдангер болған азаматтардың — азаматтық ұстанымы мен талантының арқасында қоғам кеңестік әскери тұтқындардың соғыс жылдарында көрсеткен ерлігі туралы көбірек біле бастады.

Мәселен, 1956-1957 жылдары «Правда» газетінде Михаил Шолоховтың «Адам тағдыры» әңгімесі жарияланды. Онда тұтқында адамдық қадір-қасиетін сақтап қалған кеңес жауынгерінің тағдыры баяндалды. 1959 жылы бұл шығарма экранға шығып, соғыс туралы ең үздік фильмдердің біріне айналды.

1956 жылы Сергей Смирнов «Брест қамалы» повесін жазып, 1957 жылы жариялады. Қоғамдық резонанс нәтижесінде басты кейіпкерлердің бірі — неміс тұтқынына түскен майор Петр Гаврилов партияға қайта қабылданып, атағы мен марапаттары қайтарылды. 1957 жылдың 3 қаңтарында П.М. Гавриловке Брест қамалын қорғауда әскери борышын үлгілі өтегені, ерлік пен батырлық көрсеткені үшін Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, Ленин ордені мен «Алтын жұлдыз» медалі табысталды.

1956 жылы «Советская Татария» газетінің тілшісі, бұрынғы ұшқыш Я.Винецкий, Михаил Девятаевтың 1945 жылы ақпанда тұтқыннан фашистердің самолетімен қашқан тарихын жазды.

1957 жылы 23 наурызда «Литературная газета» тілшісі Б.Гизатуллин мен журналист Я.Винецкийдің арқасында Михаил Девятаевтың фашист ұшағымен тұтқыннан қашуы туралы «Ерлік» очеркі жарияланды. 15 тамызда Девятаевқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді (Материалы к проекту постановления Президиума ЦК КПСС о положении бывших военнопленных, направленные Г.К. Жуковым членам комиссии ЦК КПСС, № 1039 от 11.05.1956).

Бақыт Байжановтың тағдыры тағы бір кеңес патриоты — татар халқының ұлы, неміс түрмесінде қаза тапқан Мұса Жәлелдің өмір жолына ұқсас.

Мұса Жәлел 1941 жылы Қызыл армия қатарына шақырылып, 1942 жылы маусымда ауыр жарланып, тұтқынға түседі. «Идель-Урал» коллаборационистік легионға түсіп, әскери тұтқындардың қашуын астыртын ұйымдастыру жұмысына қатысады. 1943 жылы тұтқындалып, бір жылдан соң түрмеде өлім жазасына кесіледі.

Берлиндегі плетцензее. Жазушылар Константин Симонов пен Юрий Корольковтің белсенді қызметі арқасында көпшілікке танымал болды.

Ол 1956 жылы Кеңес Одағының Батыры атағын (қаза тапқаннан кейін), 1957 жылы Лениндік сыйлықты иеленді. Мұса Жәлел ерлігінің арқасында, татар халқының батырына айналды және кеңес өкіметінің бұрынғы легионерлерге қатысты саясатының «әділдігін» көрсету символына айналды

(memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/560629.htm).

Қазіргі Қазақстанда Мұса Жәлел есімі Астана, Жезқазған қалаларында көшелерге берілген. 2022 жылы тамызда Көкшетау қаласында батырдың бюсті ашылды.

Ашығын айту керек, Бақыт Байжанов Мұса Жәлелмен қатар ақталса да, оның ерлігін халық жадында сақтау ісінде шабандылық таныттық.

Ненерал Б.А. Викторов осы екі батыр туралы ізденіп, зерттеп өз кітабында жазып кетті (Кудряшов, 2025: 3).

Өкінішке орай, К.Симонов пен Ю.Корольков сынды бүкілодақ деңгейіндегі жазушылардың Бақыт Байжановтың ерлігіне жазуға уақыттары табылмады.

Б.А. Викторовтың мақаласы 1965 жылы Хрущевтің «Жылымық» жылдарының соңында, яғни кеңес әскери тұтқындарының трагедиясы мен қуғын-сүргінге ұшырауы туралы жарияланымдарды билік аса құптамайтын уақытта жарық көрді. Кейінірек ол туралы тағы екі кітапта айтылды: «Без грифа «секретно». Записки военного прокурора» (Москва, 1990) және «История Казахстана: белые пятна» (Алматы, 1991). Алайда, КСРО империясының

ыдырауы, шарықтаған инфляция, жұмыссыздық пен қылмыстың өршуі жағдайында бұл ақпарат мемлекет тарапынан да, қоғам тарапынан да тиісті деңгейде назарға алынбады.

Тарих ғылымдарының докторы Аққали Ахмет 2023 жылдың наурызында «Egemen Qazaqstan» газетінде Б.Байжановқа қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жөнінде мақала жазды (Ахзмет, 2023: 3).

Қорытынды. Біз бүгінде Бақыт Байжановтың есімін халық жадында қалдыру арқылы бұл тарихи әділетсіздікті жоюға тиіспіз. Соңғы жылдары мемлекет бұл бағытта бірқатар маңызды қадамдар жасады. 2022 жылғы мамырда Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев соғыс қаһармандары Т.Н. Абдыбеков, А.А. Несмиянов, И.Сүлейменовке (қайтыс болғаннан кейін) «Халық қаһарманы» атағын беру туралы Жарлыққа қол қойды. 2024 жылдың сәуірінде Сағадат Нұрмағамбетов, Бауыржан Момышұлы, Рахымжан Қошқарбаев атындағы ордендер бекітілді.

Бақыт Байжанов – фашистік тұтқында елін де, серіктерін де сатпаған, адалдық жолында өмірін қиып, ерлік жасаған нағыз жауынгер. Бақыт Байжановтың есімін мәңгілік халық жадында қалдыру ісі ғылыми тұрғыдан да маңызды. Бұл оның ерлігін ресми түрде мойындап қана қоймай, сонымен қатар «Түркістан легионы» тақырыбын зерттеуге қойылған бейресми тыйымды жоюға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда «Түркістан легионы» жауынгерлерінің Қызыл Армия жағына бірнеше рет өткенін нақты айта аламыз. Бұл оқиғалардың бәрі — өмір мен өлімнің арасында, шайқас жағдайында, авиация бомбасынан, артиллерия отының астында болған. Көп жағдайда легионерлер қолындағы қарумен бірге өтіп, сол қаруды бірден гитлершілерге қарсы қолдануға дайын болды.

Легионерлердің Қызыл Армия жағына өтуі көп жағдайда ұйымдасқан түрде жүзеге асырылып, оған ондаған, жүздеген жауынгерлер қатысқан. Қызыл Армия жағына өтуді ұйымдастырған жетекшілерді фашистер атып тастады (Б. Байжанов, Назаров). Кеңес билігі оларды лагерьлерде жазалаумен шектеді (Д. Уралов, А. Бергенов, И. Тулебаев, С. Хасанов, Т. Амиров және басқалар).

Сонымен, Бақыт Байжанов ерлігі ұмытылмауы тиіс. Б.Байжанов ерлігі әсіресе, күштік құрылымдардың қызметкерлеріне үлгі-өнеге. Оның есімі мектептегі тарих оқулықтарына енгізілуі тиіс. Сонымен қатар, халық жадында қалдыру үшін ескерткіш қойылып, көше атауларына, ҰҚК Шекара қызметі бекеттеріне есімі берілсе, батырлық іс мәңгі өлмес еді. Сонымен қатар осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей шараларды қолға алу қажет:

- Бұл мәселені ғылыми және қоғамдық ақпараттық кеңістікте талқылауға бастамашылық жасау үшін ғылыми басылымдар мен БАҚ беттерінде мақалалар жариялау қажет;

- Бақыт Байжанов туралы қосымша деректерді жинау;

- Қызыл Армия қатарына шақырылған уақыты мен қызмет атқарған орындары, тұтқынға түсуі, сонымен қатар оның туыстары туралы мәліметтерді жинау.

Пайдаланылган дерек пен әдебиет:

СГА КНБ, фонд № 9 дело арх.№ 500 том № 1 стр.103

Об этом сообщали многие перебежчики (архивное дело КНБ № 530 «Дело со справками по архивным материалам о Туркестанском легионе», с.7, фонд № 9).

СГА КНБ, фонд № 9 опись № 1 дело арх.№ 530 «Со справками по архивным материалам о Туркестанском легионе» стр.134.

Официальное переименование Красной Армии в Советскую произошло в феврале 1946 года. Неточность определений в тексте связана с ошибками автора документа, составленного в середине 1960-х гг.

СГА КНБ, фонд № 9 дело арх.№ 500 том № 1 с.103

СГА КНБ, фонд № 9 дело арх.№ 500 том № 1 с.105

СГА КНБ, фонд № 9 дело арх.№ 500 том № 1 с.108

Викторов, 1990 - Викторов Б.А. «Без грифа «секретно». Записки военного прокурора», М., 1990. - 336 с.

БД «Жертвы политического террора в СССР»; сведения ДКНБ РК по г.Алматы.

Материалы к проекту постановления Президиума ЦК КПСС о положении бывших военнопленных, направленные Г.К. Жуковым членам комиссии ЦК КПСС, № 1039 от 11.05.1956г., Фонд Александра Яковлева. (Қаралған күні: 10.04.2025).

Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 898-490 с 29 июня 1956г. «Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и членов их семей», <https://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/560629.htm> (Қаралған күні: 10.04.2025)

Кудряшов, 2025 – Кудряшов К. «Подвиг после подвига. Михаила Девятаева признали героем лишь спустя 12 лет /АиФ. 08.02.2025

Даутова, 2010 – Даутова Р.В. Из истории радиопропаганды возвращения «невозвращенцев» в годы «хрущевской оттепели» //Вестник Челябинского государственного университета. 2010. № 30 (211), С.48

Ахмет, 2023 – Ахмет А. Қаһарман Бақыт Байжанов /Egemen Qazaqstan. 28.03.2023.

References:

SGA KNB, fond № 9 delo arh.№ 500 tom № 1 s.103

Ob etom soobshchali mnogie perebezhchiki (arhivnoe delo KNB № 530 «Delo so spravkami po arhivnym materialam o Turkestanskom legione», s.7, fond № 9).

SGA KNB, fond № 9 opis' № 1 delo arh.№ 530 «So spravkami po arhivnym materialam o Turkestanskom legione» str.134.

Oficial'noe pereimenovanie Krasnoj Armii v Sovetskuyu proizoshlo v fevrale 1946 goda. Netochnost' opredelenij v tekste svyazana s oshibkami avtora dokumenta, sostavlenogo v seredine 1960-h gg.

SGA KNB, fond № 9 delo arh.№ 500 tom № 1 s.103

SGA KNB, fond № 9 delo arh.№ 500 tom № 1 s.105

SGA KNB, fond № 9 delo arh.№ 500 tom № 1 s.108

Viktorov, 1990 – Viktorov B.A. «Bez grifa «sekretno». Zapiski voennogo prokurora», M., 1990.-336 s.

BD «ZHertvy politicheskogo terrora v SSSR»; svedeniya DKNB RK po g.Almaty.

Materialy k proektu postanovleniya Prezidiuma CK KPSS o polozhenii byvshih voennoplennyh, napravlennye G.K. ZHukovym chlenam komissii CK KPSS, № 1039 ot 11.05.1956g., Fond Aleksandra YAKovleva.

Postanovlenie CK KPSS i Soveta Ministrov SSSR № 898-490 s 29 iyunya 1956g. «Ob ustranении posledstvij grubyh narushenij zakonnosti v otnoshenii byvshih voennoplennyh i chlenov ih semej», <https://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/560629.htm>

Kudryashov, 2025 – Kudryashov K. «Podvig posle podviga. Mihaila Devyataeva priznali geroem lish' spustya 12 let /AiF. 08.02.2025

Dautova, 2010 – Dautova R.V. Iz istorii radiopropagandy vozvrashcheniya «nevozvrashchencev» v gody «hrushchevskoj ottepeli» //Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2010. № 30 (211), S.48

Ahmet, 2023 – Ahmet A. Kāharman Bakyt Bajzhanov /Egemen Qazaqstan. 28.03.2023.